

*Czirfusz Márton, Ivanics Zsófia, Kovai
Cecília és Meszmann T. Tibor*

A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSSÁG A HOSSZÚ LEJTMENETBEN

A tanulmányban a magyarországi munkásság 2008 utáni helyzetét globális összefüggésben, valamint az 1970-es évek válságával kezdődő ún. hosszú lejtmenet történeti keretében elemezzük. Érvelésünk szerint a világgazdaság lejtmeneti időszakában a félperiferián a válságtünetek és az állam által alkalmazott válságkezelő eszközök a munka világának vonatkozásában is különböznek a centrumországokétól. Először az 1970-es évek válságának magyarországi munkásságra gyakorolt hatását foglaljuk össze (a bér munka mellett a második gazdaság és a reprodukív munka rendszerspecifikus jellegére is utalva), majd a munkásság rendszerváltás utáni átalakulását a világrendszerbe való formális visszacsatlakozás keretében elemezzük. A 2008 utáni folyamatokat azzal a kettősséggel jellemezzük, amelyet a bér munka fokozott kiszármányolása, valamint a bér munkát nem végzők társadalmi megkülönböztetése fémjelez. A tanulmány egyik esettanulmánya a járműipari bér munka 2008 utáni intenzívebbé válását, a másik a bér munkából kiszoruló népesség etnicizálódását vizsgálja.

Tanulmányunkban a globális termelési viszonyok magyarországi munkavállalók helyzetére, a munka¹ jellegére gyakorolt hatását vizsgáljuk. A munka és foglalkoztatás hazai formáinak globális viszonyokba ágyazottságát a munka világának 1970-es éveket követő történeti áttekintésén keresztül vizsgáljuk, a gazdasági ciklusok hazai munkaerőpiaci folyamatokra gyakorolt közelmúltbeli hatását pedig két esettanulmány keretében, egyfelől a járműipar változásainak szűrőjén keresztül a rugalmasítás és a munka intenzívebbé alakítása mentén mutatjuk be, másfelől pedig a bér munkából való kiszorulás etnicizálódó jellegének vizsgálatán keresztül szemléltetjük.

Elemzésünk elméleti kiindulópontja a világgazdaság ciklikus fejlődése, melynek során a felívelés szakaszait a leívelés válságperiódusai követik (lásd e lapszámban: Éber, Gagy, Geröcs és Jelinek 2019). A ciklikus fejlődés legutóbbi leívelő szakasza a 1970-es évek válságával kezdődött, és jelenleg is tart. Ebben a több évtizedes leívelő szakaszban – amelyet hosszú lejtmenetnek nevez a szakirodalom – a korábbi válságidőszakokhoz hasonlóan a tőke a munka kárára próbálja profitabilitását helyreállítani, egyúttal a munkaerő újratermelésének feltételeit e cél elérésének megfelelően befolyásolni. Azzal, hogy az állam – többek között – a tőke-munka viszonyba is beavatkozva csökkenti a munka értékét és gyengíti annak pozícióját, a korábbi válságidőszakokhoz képest időben sokkal inkább elnyújtja a leívelő gazdasági időszakot. A hosszú lejtmenet perspektívájából tekintve ez fontos különbség az állam korábbi válságkezelő tevékenységéhez képest (vö. Jessop 1990). Ez többek között stagnáló-csökkenő reálbérekhez vagy a munka „közvetett költségeinek” csökkentéséhez,

1 Ebben az írásban a munkájukat, tudásukat „áruba”, szolgáltatásba, közfeladat ellátásába bocsátókkal foglalkozunk, akik formális vagy informális szerződéssel rendelkeznek, de nem feltétlenül munkavállalói szerződéssel. Így elsősorban a bér viszonyra és a bérükből élők csoportjaira összpontosítunk.

egyebek mellett például a szociális háló ritkításához vezet. A hosszú lejtmenet irodalma jellemzően a centrumországok tőke-munka viszonyát vizsgálja, magyarázatai pedig sok esetben pusztán a profitabilitásra vagy a nemzetközi kereskedelemre összpontosítanak. A munka tőkefelhalmozásban betöltött szerepe ellenben háttérbe szorul (vö. Brenner 2006). Meglátásunk szerint a hosszú lejtmenet fogalmának összekapcsolása a világrendszer-elemzéssel alkalmas lehet arra, hogy ezt a hiányt orvosolja, egyúttal megfelelő értelmezési keretet kínálhat a munka világának alaposabb megismeréséhez a jelenkori Magyarországon.

A centrum által megszervezett globális munkamegosztás és értéktermelés a félperiférián (amelynek Magyarország is része) függő fejlődést hoz létre (Cardoso és Faletto [1971] 1979). A világrendszer-elemzés általunk használt fogalmi kerete szerint a hegemoniaciklus leívelő szakaszában a profitabilitás csökkenésére a centrumországok vállalatai többek között a termelés átszervezésével válaszolnak. Ez sok esetben előnyösnek tűnhet a félperiféria számára – hiszen a profitábilisabb termelés miatt a foglalkoztatottság és a bérek is növekedhetnek –, ezek az előnyök azonban távolról sem egyformán jelennek meg valamennyi félperifériás gazdaságban (Wallerstein 1976). Magyarországon és a hozzá hasonló félperifériás gazdaságokban a világgazdaság lejtmeneti időszakában a centrumországoktól való függőség miatt az előnyöket időlegesen kihasználva a válságtünetek egyfelől elodázhatók, miközben másfelől e válságtünetek a centrumországokban tapasztalhatókhöz képest lényegesen eltérő formában is jelentkezhetnek. Az 1970-es évek válsága nyomán a tőke-munka viszony átalakult, amely az államszocialista félperiférián, így Magyarországon is sajátos megjelenési formát öltött.

A magyar gazdaság történetét egyszerre határozta meg, hogy formálisan visszacsatlakozott a kapitalista világ gazdaságba és hogy a centrumtól korábban kialakult gazdasági függősége eközben jelentősen megnövekedett (Böröcz [1992] 1993). E kettős folyamat alapvetően határozta meg a munkásság helyzetét, visszaüllesztve azt tőke és munka, centrum és periféria világszintű viszonyai közé (vö. van der Pijl 1998). A hosszú lejtmenet vizsgálata során a következőkben kiemelt figyelmet fordítunk a magyar államra is, amely közvetítő és formáló szerepénél fogva kulcsszereplője volt ezeknek az átalakulásoknak. Az állam ugyanis a félperifériás kapitalista munkaerőpolitikában sem pusztán semleges szabályozó, hanem kulcsfontosságú szereplő: feladata, hogy biztosítsa a tőkefelhalmozás feltételeit, ezen belül is, hogy elősegítse a munkaerőpiac kiterjesztését és működését, továbbá biztosítsa a munkaerő áruvá válásának feltételeit, illetve intézkedéseivel segítse hatékonyan kinyerni vagy kikényszeríteni a munkát (vö. Thompson [1983] 1989). Ezen túlmenően az állam olyan aktív szereplő, amely közpolitikáján, valamint különböző szintű intézményein keresztül újradefiniálja a társadalmi viszonyokat: kezeli a feszültségeket, pacifikálja a hátrányosan érintett csoportokat, de segíti is az erősebb csoportokat a gyengébbekkel szemben.

A hosszú lejtmenet magyarországi megjelenésének vizsgálatához a bérmunkaviszony változásai adhatnak kiindulópontot. E tekintetben három periódust tárgyalunk: a rendszer-váltásig tartó időszakot (1970–1989), a rendszerváltástól az ún. világgazdasági válságig tartó periódust (1989–2008), illetve a 2008 utáni történéseket, amely Magyarországon a Fidesz politikai térnyerésével és a 2010-től kiépülő új tőkefelhalmozási rezsimmel jellemezhető. Habár a tanulmányban a hetvenes évek válságától kezdve tekintjük át a munka hazai „helyzetét”, kiemelt figyelmet fordítunk a 2008 utáni viszonyokra. Az utóbbi évek munkaerőhiányos környezetében inkább a bérfejlesztés, semmint a munkabérek leszorítása mutatható ki, a munka jellege azonban mindeközben egyre rugalmasabbá, egyre bizonytalanabbá, illetve egyre intenzívebbé is vált – nem utolsósorban a 2010 utáni állami intézkedéseknek köszönhetően. E folyamat sajátosságait külön alfejezetben a járműipar magyarországi felívelésének keretében tárgyaljuk.

A munkaerő újratermelési költségeinek leszorítása, a bérmunka romló feltételeinek ágazati különbségei az állam beavatkozásaival összefonódva a társadalmi szerkezetet is alakítják. A munkavállalók társadalmi helyzete, osztály- és etnikai viszonyai a gazdasági ciklusokkal összhangban újrendeződnek. A tanulmányban önálló alfejezetben foglalkozunk a bérmunkából való kiszorulás etnicizálódó jellegével, ahol a munka, az etnicitás és az osztálypozíció összefonódását a kapitalista termelési mód egy olyan jellegzetességeként vizsgáljuk, amely határt képez a formális foglalkoztatásban részt vevő népesség („munkásosztály”) és az azon kívül vagy abban csak részben tevékenykedő tömegek között Rávilágítunk arra, hogy a tartós munkanélküliség etnicizálódása valójában a válságok ciklikusan jelentkező terméke.

MUNKA A HOSSZÚ LEJTMENETBEN

AZ 1970-ES ÉVEK VÁLSÁGA ÉS A MUNKA

A második világháború utáni gazdasági felívelés Magyarországon az államszocialista modernizációs kísérlet azon formájában jelentkezett, amely extenzív (mennyiségi) iparosítással, a teljes foglalkoztatottság célkitűzésével próbálta utolérni a centrumországokat. A hetvenes évek válsága Magyarországon ennek az extenzív iparosításnak a végét jelentette (Kemény 1990): az iparban (beleértve a bányászatot) foglalkoztatottak száma az 1970-es évek második felében csökkenni kezdett, az évtized során az ágazatban foglalkoztatottak száma 5%-kal (90 ezer fővel) mérséklődött (KSH 1981). A mezőgazdaság munkaerő-feleslegének iparba irányításán alapuló államszocialista „felzárkózási kísérlet” kudarcba fulladt; munkaerőhiány lépett fel. A gazdaságpolitika a gazdaság intenzív fejlődési

pályára állításával próbálta a válságot kezelni. Ennek sikeréhez azonban tőkére és technológiára lett volna szükség, amelynek a félperiféria országai a globális munkamegosztásban betöltött pozíciójukból fakadóan rendszerszerűen híján vannak (Éber, Gagy, Gerócs, Jelinek és Pinkasz 2014). Az intenzív pályára állítást a tőke- és technológiahány miatt a munkaerő korlátlan rendelkezésre állása esetén sem lehetett volna megvalósítani; a munkaerőhiány azonban még inkább megnehezítette e szerkezetváltási kísérletet.

Az intenzív pályára állítást célzó beavatkozások között említhető az iparban a termelőeszközök (a gyártósorok) modernizációja, vagy a tőkeberuházás (lásd például a Rábában), elsősorban a rendelkezésre álló olcsó hitelek időszakában. A korlátozott hazai és KGST-s felvevőpiac miatt azonban az átalakított tömeggyártás még a legkorszerűbb gyárakban sem volt gazdaságos. Főleg nagysorozatos gyártásra, néhol kevert kis- és nagysorozatos gyártásra volt csak lehetőség, ami a vállalatok fejlődési dinamikáját erősen korlátozta (Héthy és Makó 1982). A tőkeberuházáson és a technológián alapuló szerkezetváltás eladósodáshoz vezetett, így a válságot a munka oldalán az átalakításával igyekeztek kezelni, méghozzá elsősorban a munkaerő-tartalékok mozgósításával.

A munkaerő-tartalékok mozgósításának egyik módja az értéktöbblet növelése, melynek két lehetséges kulcseszköze a munkavégzés intenzívebbé tétele, valamint a munkaerőköltségek csökkentése. A munkavégzés intenzívebbé tétele a munkaszervezés átalakításával történt; a folyamat felülről (államilag) vezérelt volt, de a gyakorlatban külföldi szakértők bevonásával és jelentős vállalati autonómiával valósult meg (Makó 1985). Miközben a termékekkel szembeni igények (hazai és nemzetközi szinten is) fokozódtak, a munkaszervezési reformkísérleteket a nyomasztó tőke- és munkaerőhiány közepette kellett kivitelezni. Egy textilipari vállalat esetében például úgy növelték a teljesítményt, hogy az nem párosult technológiai fejlesztéssel (Makó 1985), egy másik esetben pedig korlátozott tőkésítésre került sor, miközben a dolgozók által végzett munkakörök jelentősen szélesedtek (Köllő 1981).

Az értéktöbblet munkaerőköltségek csökkentése révén történő növelésének bevett eszköze a termelés vállalaton belüli átszervezése olyan módon, hogy az az alacsonyabb munkabérű üzemekben történjen. Az országon belüli egyenlőtlen fejlődés e kiaknázási kísérlete azonban meglehetősen ellentmondásos volt, a modernizációs cél szempontjából pedig kevés eredményt hozott. A termelésátszervezés egyik fontos módja volt a vidéki (falusi) részlegiparok létrehozása, amely még az 1970-es évek válsága előtt megkezdődött. A falusi iparban foglalkoztatottak száma a válság beköszönte után, az 1980-as években is emelkedett, közel 50%-uk női dolgozó volt, akik főleg szakképzetlen munkakörökben, az anyaüzemekhez képest mintegy 20%-kal alacsonyabb bérért végeztek munkát – azaz a termelésátszervezés genderaspektusa is jelentős. Bár a gazdaság ilyen módon történő átalakítása értelemszerűen növelte a belső társadalmi-területi egyenlőtlenségeket (a jugoszláv esetben ez látványos feszültségekhez vezetett – Woodward 1995), e vidéki

munkalehetőségek révén a községekben élők életszínvonala valamelyest növekedett. Az 1980-as években mélyülő válság következtében viszont a vállalatok gazdaságossági szempontok miatt elsőként a falusi részlegeket zárták be (Barta 2002). Ez a termelésátszervezés globális összefüggésben nézve a félperifériás állapot és az országon belüli egyenlőtlenségek világgpiaci (és KGST-s) integrációban való kihasználásán alapult, vagy másképpen: az államszocializmus belső egyenlőtlenségei és ellentmondásai a világgazdaság feltételrendszere szerint alakultak, a munkaerő-politikában is.

Az értéktöbblet növelésén túl a munkaerő-tartalékok mozgósításának másik hangsúlyos módja új dolgozók bevonása volt a termelésbe. Ennek nyomán a munkaerőhiány orvoslása céljából a vállalati munkaerő-vonzáskörzetek egyre kiterjedtebbé váltak: a dolgozók szállítására autóbuszjáratokat létesítettek, illetve munkásszállókat építettek a távolabbról érkező dolgozók lakhatásának biztosítására. Néhány ágazatban (például a textiliparban és a bányászatban) sajátos vándormunkás csoportok alakultak ki. Rájuk hárult a legegésztelenebb, fizikailag legfárasztóbb, legártalmasabb munka; körükben magas volt a segéd- és betanított munkások, valamint bizonyos ágazatokban a nők aránya, akiket elsődlegesen a munkaerőhiány miatt vontak be a dolgozók körébe (Fogarasiné Torkos 1982). Az új munkaerő bevonására globális viszonylatban is sor kerülhetett, méghozzá a globális félperiféria és periféria államszocialista országai és Magyarország közötti munkaerő-vándorlás megszervezésével. A hazai munkaerőhiány megjelenésével az államközi megállapodásokkal külföldön dolgozó magyarok számát csökkentették, illetve néhány ezer fő erejéig más KGST-országokból (pl. Vietnamból, Kubából) származó vendégmunkásokat alkalmaztak, elsősorban a textiliparban. Ezzel párhuzamosan a kelet-európai országok ázsiai és afrikai országokba irányuló beruházásokhoz küldtek munkaerőt (Spaskova 2018).

A munkaerő-tartalékok mozgósításának harmadik eszköze a termelés egy részének vállalaton kívülre történő kiszervezése volt. Itt kiemelendő az ipari melléküzemágak felfuttatása a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, amelyek kb. 65 ezer főt foglalkoztattak (Barta és Enyedi 1981). Ez a mezőgazdasági munkaerő-felesleget irányította át az ipari termelésbe, mérsékelve ezáltal az ipari munkaerőhiányt. Ide tartozik továbbá az „új típusú” kisvállalkozási formák létrehozása is 1982-ben, ami egyfelől az állami és a szövetkezeti tulajdonban levő vállalatok szűk termelési keresztmetszeteinek feloldását és termelési kapacitásainak jobb kihasználását szolgálta (Szalai 1989). Másfelől serkentette a gazdaságban akut (termék- vagy szolgáltatás) hiányok élőmunka-intenzív, túlmunkában végzett kielégítését is. 1986-ban például már több mint negyedmillióan szereztek kiegészítő jövedelmet vállalati gazdasági munkaközösségek tagjaként (Laky, Neumann és Boda 1999; Nemes Nagy és Ruttkay 1989). Említést érdemel még a turizmus, amely a jelentős devizaforrással rendelkező állami szektor mellett kiterjedt „második gazdasági”, munkaintenzív szegmenssel rendelkezett (például szobakiadással az 1980-as évek közepén becslések szerint 130 ezren foglalkoztak – Nemes

Nagy és Ruttkay 1989). A turizmusra egyebek mellett az informális fogyasztás kiszolgálása is ráépült (fogorvosok, fodrászok stb. által nyújtott szolgáltatások) (Böröcz [1992] 1993). Az ilyen típusú termelésátstrukturizáció a világgazdasági válságok idején általánosan jelentkező trend része, melynek keretében a válság során a formális munkát informális munkával helyettesítik (Geröcs és Vigvári 2017). A történeti kutatások arra is rámutattak, hogy e kiszervezési tendenciák a világrendszer félperifériáján és perifériáján a centrumfüggőség miatt új munkaformák és munkaviszonyok megjelenésével járnak (Komlosy 2014; van der Linden 2001).

A hosszú lejtmenetet a centrumra összpontosító empirikus irodalom többnyire a reálkeresetek stagnálásával vagy csökkenésével azonosítja (Brenner 2006). Az érvelés szerint, ha a reálkeresetek stagnálnak vagy csökkennek, akkor a (rövid és hosszú távú) társadalmi újratermelési lehetőségei és módjai inognak meg. Önmagában azonban a reálkeresetek növekedése, stagnálása vagy csökkenése nem utal közvetlenül a társadalmi újratermelési lehetőségeire, hiszen az nemcsak a bérmunkaviszonyból származó bérek révén történik, ráadásul az újratermelés költségeinek alakulásától is jelentős mértékben függ.

Magyarországon a reálkeresetek 1978-ig emelkedtek (az 1960-as szint 163%-ára), majd kis ingadozásokkal 1996-ig csökkentek (az 1960-as reálkeresetek 112%-ára) (KSH é.n. a). A kereseti viszonyok az államszocialista ipar egyes szegmenseiben különbözőképpen változtak meg. A nagyüzemi munkásság adta a rendszer osztálybázisát, az átlagbérek és az átlagkeresetek az 1000 fő feletti nagyvállalatokban az 1970-es évek válsága alatt is többnyire magasabbak voltak, mint az államszocialista ipar többi részében (Szalai 1989). A pótlékok, a túlmunka javadalmazása, a rugalmasabb bérpolitika azonban a hetvenes években munkás és munkás, valamint vállalat és vállalat között is növelte a béregyenlőtlenségeket. A kereseti viszonyok alakulásának további fontos dimenzióját képezik a mezőgazdaság és az ipar közötti különbségek: a mezőgazdaság bővülése az 1980-as években is folytatódott, ami a második gazdaság jövedelemszerzési lehetőségeivel együttesen segítette a mezőgazdasági munkásság társadalmi újratermelését.

Az 1970-es évek válsága során a keresetek kérdése hangsúlyosan és a közbeszédet is formáló módon összekapcsolódott az életszínvonal fenntartásával: az ipari szerkezetváltás (az intenzív fejlődési pályára állás), valamint az életszínvonal fenntartásának politikai (és legitimációs) céljai közt mindvégig ellentét feszült (részletesebben lásd Éber, Gagy, Geröcs, Jelinek és Pinkasz 2014). Az államszocialista modernizációt részben az tette lehetővé, hogy a társadalmi reprodukció költségei nagymértékben tudtak a bérmunkaviszonyokon kívüli informális munkára terhelődni. A bérmunkán kívüli munka lehetőségeit a rendszer legitimációs célból átalakította, hogy a válságot mérsékelje (azaz a hosszú lejtmenetet elnyújtsa). E politikák közül a második gazdaságot, a reprodukív munka társadalmisítását és a társadalmi újratermelési lakhatási oldalának átalakulását vizsgáljuk.

A második gazdaság fokozatos kiterjesztése az új gazdasági mechanizmus bevezetését követően már meglevő megélhetési forrásokat és munkaformákat legalizált a háztartások számára, ezzel nyújtva el a hosszú lejtmenetet és tompítva társadalmi hatásait. Bár a második gazdaság kiterjesztése és visszaszorítása térségenként és termelési szektoronként hullámozott, kétségtelenül növelte a háztartások mozgásterét saját munkaerejük hasznosítására (Gábor 1991). A munkásságot ebben az időszakban leginkább az tagolta, hogy ki milyen mértékben tudott részt venni a második gazdaság tevékenységeiben (Szalai 2004; Szelényi [1988] 1992) – főleg, hogy az egységnyi munkaidő alatt megszerezhető jövedelmek az államszocialista szektorénál magasabbak voltak (Gábor 1991). A mezőgazdasági termékek iránti keresletet az ország és a KGST belső piaca biztosította, így jelentős népesség tudta a háztáji vagy kistermelői munkából főtevékenységként, melléktevékenységként vagy nyugdíjkiegészítésként a megélhetését javítani (Juhász 2001). A második gazdaságban végzett tevékenységek viszont többnyire ugyanúgy áruvá vált munkát jelentettek, mint az első gazdaságban végzett tevékenységek (vö. Lampland 1991).

A reproduktív munka állam általi menedzselése a hosszú lejtmenet kezelésének további példáját szolgáltatja. 1967-ben, a válság előtti felívelő szakasz végén bevezették a gyermekgondozási segélyt (GYES-t), e fizetett reproduktív munkavégzésért járó támogatással pedig kivonták a nők egy jelentős részét a bérmunkából. A válság időszakában a nők háztartási munkájára a bérmunka lehetőségeinek szűkülésével egyre nagyobb teher hárult, ami később többek között „lehetővé tette”, hogy a férfiaknál több munkaórát töltsenek jövedelemkiegészítő tevékenységekkel, például a második gazdaságban (Csányi és Kerényi 2018; Haney 2002; Melegh 2011; e lapszámban: Csányi 2019).

Az állam szerepének átalakulása a társadalmi reprodukció biztosításában a hosszú lejtmenetben a lakáspolitikai átalakulásában is tetten érhető. A gazdasági válsággal a lakáshiany enyhítését szolgáló állami (és állami vállalati) lakásépítések lecsökkentek, megdrágultak és lelassultak. Ezzel párhuzamosan a magánérintésű építkezések lakossági hitelekkel alapuló támogatása egyre kiterjedtebbé vált, amit kiegészített a kölcsönösségen és fizetetlen munkán (kalákán) alapuló magánlakás-építés. A lakossági hitelezés, az államilag kialakított lakásszövetkezeti rendszer és az állami bérlakásokat érintő jelentős lakbérémelések mind a társadalmi reprodukció háztartásoknál megjelenő költségeit növelte (vö. Gagyi, Jelinek, Pósfai és Vigvári 2019; Horváth 2012; Jelinek 2017; Kocsis 2008).

Össességében tehát elmondható, hogy a hosszú lejtmenet rendszerváltásig tartó szakaszában a magyarországi munkásság egyre tagoltabbá vált, életkörülményeiben és társadalmi újratermelésének lehetőségeiben jelentős egyenlőtlenségek alakultak ki, amelyeket az államszocializmus politikái egyre kevésbé tudtak és kívántak tompítani.

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A rendszerváltás a kapitalista világrendszer hosszú lejtmenetének része, ami a bérmunka jellegét és feltételeit meghatározó új folyamatok megjelenéséhez is vezetett Magyarországon. A világrendszerbe való visszatagozódás során a centrum a félperifériára (így Magyarországra) és a perifériára való termelésáthelyezéssel próbálja a profitabilitást időlegesen helyreállítani. A centrumból a kelet-európai rendszerváltások után jelentős pozíciókat szerzett. A privatizáció révén tulajdonra, a – zömmel ipari – „zöldmezős beruházások” révén pedig helyi termelőegységekre tett szert. A privatizáció önmagában nem volt oka a rendszerváltás utáni gyors foglalkoztatáscsökkenésnek, ugyanakkor a privatizáció során az állam nem törekedett arra, hogy a munkahelyek megtartását kikényszerítse (Laky, Neumann és Boda 1999). Az 1993-ban 700 ezer fővel tetőző munkanélküliség után a privatizáción és a külföldi tőke beáramlásán alapuló világgazdasági visszatagozódással 2006-ig újra emelkedett a foglalkoztatás. Ez egyben a gazdasági függőség mélyülését is jelentette.

A mezőgazdaság privatizációja Magyarországon – a térség néhány más országától, például Romániától eltérően – nem vezetett jelentős mértékű visszaáramláshoz a vidéki térségekbe és mezőgazdasági munkavégzésbe. Ugyanakkor a megélhetési célú vagy jövedelemkiegészítésként végzett mezőgazdasági kistermelői tevékenység éppen a strukturális válság által különösen sújtott térségekben fontos szerepet töltött be a megélhetés biztosításában (Bihari, Kovács és Váradi 1998). Az 1990-es évek második felétől a földbirtok-koncentráció, valamint a professzionalizálódó agrárvállalkozók megjelenése lényegében megszüntette a földprivatizáció foglalkoztatásnövelő hatását, az agrármunkásság jelentős része pedig elvesztette a mezőgazdasági bérmunka lehetőségét, illetve a mezőgazdasági bérmunka formái is átalakultak.

A hosszú lejtmenet rendszerváltás utáni időszakában a munkásság tovább tagolódott. Mindenekelőtt a foglalkoztató pozíciója, vagyis az tesz különbséget, hogy a munkavállaló külföldi tulajdonú vállalkozásokban dolgozik-e (ahol általában magasabbak a bérek és jobbak a munkafeltételek, a munkafolyamatok is a globális értékláncokba ágyazódó vállalatok által megszervezték; őket sokszor a globalizáció relatív nyerteseinek tartják), a globális termelési hálózatok hierarchiájának alacsony szintjén integrált hazai vállalatok munkavállalója, vagy éppen a hazai kis- és középvállalkozások hazai piacra termelő munkása (Geröcs és Pinkasz 2019; Szalai 2004). A munkásság és a munkanélküli tartaléksereg egy része a létminimum alatt élt, mivel társadalmi újratermelésének feltételei sokkal inkább függtek a gazdaság konjunkturális ingadozásaitól. A munkásságból elvétve kerültek az új tulajdonosi osztályba: a vállalatok privatizációjakor a dolgozói tulajdon sem az új elitnek, sem a privatizációval pozíciókat szerezni kívánó külföldi tőkének nem állt érdekében (Nagy 2011; Szalai 1994).

A rendszerváltás utáni gyors ütemű elbocsátások a bérek további csökkenésével párosultak, ráadásul az 1990-es évek közepéig a munkaerő a munkáltatók számára is egyre drágábbá lett. A 1990-es évek közepétől azonban a munkáltatók váltak a bérpolitika legfőbb kedvezményezettjeivé, a munkabérekre rakódó adó- és járulékkerhek csökkentése folyamatos igénye volt mind a vállalatoknak és érdekképviseleteiknek, mind pedig a Magyarországot vizsgáló nemzetközi szervezeteknek, többek között az OECD-nek (Neumann és Váradi 2012). A reálbérek az 1990-es évek második felétől 2006-ig emelkedtek, köszönhetően a világgazdasági konjunktúrának és a mérséklődő inflációnak, azaz lényegében annak, hogy a globális gazdaság hosszú lejtmenetére a centrumországok vállalatai a félperifériára, köztük Magyarországra történő termelésáthelyezéssel válaszoltak. Ezzel párhuzamosan a rendszerváltás utáni első évtizedben a béregyenlőtlenségek gyorsan növekedtek, meghaladva más kelet-európai országok rendszerváltás utáni, és a centrumországok 1970-es évek válsága utáni értékeit (Köllő és Lindnerné Eperjesi 2000). Fontos az a hosszú lejtmenetet alátámasztó megállapítás is, amely szerint a bruttó hazai termékben belüli bérhányad (vagyis a munka részesedése az általa megtermelt értékből) folyamatosan csökkent (vö. György és Oláh 2017).

Az állam fontos szerepet játszik a rendszerváltás, a függő fejlődési pálya fenntartásának és a hosszú lejtmenet konjunkturális ingadozásainak a szabályozásában. Az állam által alkalmazott eszközöket szintén globális összefüggésben vizsgáljuk. Az állami politikák egyik legfőbb eszközévé a munka rugalmasítása vált, ami többek között új munkaformák törvényi szabályozását jelentette. A munkaerő-kölcsönző tevékenységek jogi szabályozása például egy időben történt a kelet-európai országokban a 2000-es évek gazdasági konjunktúrája során (Coe, Johns és Ward 2008). A munkaerő-kölcsönzés főleg a feldolgozóiparban, a külföldi tőkére épülő magyarországi térségekben fontos konjunktúra-időszakokban, valamint az éven belüli termelésingadozások kiegyenlítésében játszik kiemelt szerepet (Czifrusz 2012; Fedyuk és Meszmann 2018). A rugalmasítással a korábban stabilabb bérmunkaviszonyban levő munkásság egyre nagyobb része került bizonytalanabb, prekár helyzetbe (Szépe 2012).

A jövedelemforrásokon belül emelkedett a bérmunka aránya (1995-ben 44%, 2008-ban már 55% – KSH é.n. b), vagyis a bérmunkaviszony a magyarországi félperiférián egyre kiterjedtebbé vált (Wallerstein 1976). Átalakult a reprodukív munka és a bérmunka viszonya, illetve a nemek közötti munkamegosztás is. A nők gondoskodó szerepének erősítése egyre jelentősebb figyelmet és hangsúlyt kapott a szakpolitikákban, a reprodukív munkák jelentős részét pedig továbbra is a nők végzik (részletesebben lásd Csányi és Kerényi 2018; Gregor 2018; Gregor és Kováts 2018; e lapszámban: Csányi 2019). A rendszerváltás utáni foglalkoztatás- és szociálpolitikák egyik sarkalatos eszköze volt a munkanélküliség csökkentése az aktívák gyors ütemű inaktívvá tételével (társadalmi reprodukciójuk újraelosztáson keresztül biztosításával), többek között korai és rokkantnyugdíjazással, az oktatás expanziójával. Az 1990-es évek végén az aktív korú (15–64 éves) férfiak több mint fele, a nők

harmada már inaktív volt (Köllő 2018). Az aktívak körében a munkanélkülieknek járó ellátások segítettek a rendszerváltás után bérmunkából kiesetteket – ennek bőkezűsége azonban fokozatosan csökkent (Scharle 2012). Ilyen körülmények között jutottunk el a 2008-as válsáig és a 2010 utáni új tőkefelhalmozási rezsimig.

A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSSÁG 2008 UTÁN

A 2010 utáni új tőkefelhalmozási rezsim a munka szempontjából is a világrendszer válságának és a hosszú lejtmenetnek a terméke. Ezen új tőkefelhalmozási rezsim alapvető jellegzettsége, hogy a munka mozgásterét a tőke javára csökkenti, a lehető legalacsonyabb szintre szorítja a munka újratermelésének állami támogatását, egyúttal a bérmunkának előnyöket is nyújt a bérmunkát nem végzőkkel szemben – így erősítve a társadalmi polarizációt.

A rezsim látszólagos gazdasági stabilitása (amely elemzésünk szerint egy sérülékeny és átmeneti állapot a hosszú lejtmenet folyamatában) a feldolgozóiparon alapul, amely megfelelő számú és képzettségű munkaerőt igényel. A 2010 utáni kormányok gazdaságpolitikájában mindezt a munkaalapú gazdaság (lásd pl. György és Veress 2016) és a teljes foglalkoztatás ideológiája fémjelzi. A kormányintézkedések bővítették a foglalkoztatást (pl. a munkaerőpiac rugalmasításával, a munka törvénykönyvének többszöri megváltoztatásával), csökkentették a bérek adóterheit (így támogatva a tőkét és a munkások bizonyos csoportjait – például a családi adókedvezménnyel a bérmunkát végző középosztálybeli családokat hozza kedvezőbb anyagi helyzetbe, egyúttal a hagyományos családmoddell erősíti meg), a magasabb bér elérését pedig a munkaerő fokozottabb hasznosításával, a munkavégzés intenzívebbé tételével biztosítják. Utóbbi eredményeképpen átalakult a munkaszervezés a feldolgozóiparban, egyebek mellett a 12 órás műszakok, a négyműszakos munkarend, illetve a munkaidőkeret bevezetésével. A munkavégzés intenzívebbé alakítása a közszférát is érintette: példaként említhető a pedagógusok kötelező óraszámának emelése 2013-ban vagy a kormánytisztviselői törvény módosításával járó munkaidő-növekedés és alapszabadság-csökkentés. Az ipar számára a jelenleg és a jövőben szükséges munkaerőt a társadalmi egyenlőtlenségeket felerősítő szakképzési rendszer biztosítja (Hajdu et al. 2015). Mindeközben a munka törvénykönyvének változásai megnehezítették a munkavállalói érdekképviseletet – a szakszervezetek mozgásterét szűkült, a sztrájkok ritkák, a háromoldalú érdekegyeztetés intézményeit átalakították –, és leginkább a vállalatoknál már létező, a dolgozóknak általában nem kedvező gyakorlatokat ültették át a jogszabályokba.

A rezsim relatív nyertesei az állam által támogatott gazdasági ágazatok bérmunkásai. Jelenleg 715 ezren dolgoznak külföldi irányítású vállalatokban, a feldolgozóiparban a foglalkoztatottak fele (KSH 2018). Az ipari munkahelyek megteremtését és fenntartását

a kormány stratégiai megállapodásokon keresztül, különalkukkal biztosítja; az egy létrejött munkahelyre nyújtott támogatás 2011 és 2017 között átlagosan 7,6 millió Ft volt, amelyet főleg feldolgozóipari vállalatoknak nyújtottak (Wiedermann 2018). E folyamatok működési mechanizmusát tanulmányunkban a feldolgozóipar egyik legfontosabb szektorává előlépett járműipar esetén mutatjuk meg (vö. Geröcs és Pinkasz 2019). A szolgáltatások globális átszervezésének és bővülésének eredményeképp a nagyvárosi szolgáltató munkahelyek száma folyamatosan emelkedik: a globális vállalatok magyarországi szolgáltatóközpontjaiban (shared service centre, SSC) dolgozó fehérgalléros munkásság nagyjából 46 000 főre tehető, akik zömmel 25–35 éves, diplomával rendelkező budapesti (és néhány más nagyvárosban élő) lakosok (HIPA 2017). A legtöbbször nemzetközi munkakörnyezetben, magas színvonalú irodaházakban dolgozó és a magyar viszonylatban magas, bár a külföldi anyavállalatoknál természetesen jóval alacsonyabb béreket kapó munkások a gazdasági válság utáni időszak nyertesek közé sorolhatók, nagy részük feltehetően nem tekinti magát a munkásság részének.

A bér munka lehetőségeit növeli a magyar állampolgárok külföldi munkavégzése, ami az Európai Unión belüli egyenlőtlen fejlődésre adott válasz. A válság alatt és után több százezer magyar munkavállaló jelent meg az Európai Gazdasági Térség nyitottá („szabaddá”) váló munkaerőpiacán, közülük nagyjából százezren tartoznak magyarországi háztartásokhoz, azaz ideiglenesen-időszakosan külföldön tartózkodnak vagy ingáznak (Gödri 2018). A háztartások ilyen módon történő újjászerveződése növelte a bér munkából szerzett jövedelem arányát. A tartósan külföldön élők hazautalásai a GDP 0,6%-át adták 2016-ban (Csortos és Kócián 2017).

A munkaalapú gazdaság ideológiája alapján a rezsim a normatív szociális ellátások helyett a (korábbi vagy jelenlegi) munkavégzéshez köthető ellátási formákra állt át, egyebek mellett a közfoglalkoztatás reformjával. Ezzel párhuzamosan a bér munkaviszony tovább terjedt: a háztartások nettó jövedelméből 2017-ben már 60%-ot tett ki a bérekből és keresetekből származó rész (KSH é.n. b). A munkásság tovább tagolódott, nőtték a bér munkában részt vevők és az abból kimaradók közötti egyenlőtlenségek, valamint belső jövedelemátrendeződés történt a munkásságon belül. A fejezet második esettanulmányában ennek az osztálypolitikának az összefüggéseit mutatjuk be az etnicitás kérdéséhez kapcsolódóan.

MUNKA A JÁRMŰIPARBAN

Ahogy azt a munkaerő-tartalékok mozgósítása kapcsán korábban már említettük, az érték-többlet-termelés, illetve a hatékonyabb tőkefelhalmozás két lehetséges kulcseszköze a munkavégzés intenzívebbé tétele, valamint a munkaerőköltségek csökkentése. 2010 óta a járműipar a magyar gazdaság egyik húzóágazatának számít, amiben nem kis szerepe van

annak, hogy az iparág mind a munkavégzés intenzívebbé tételének, mind pedig a munkaerőköltségek csökkentésének eszközét sikerrel alkalmazta. E változások feltételrendszerének alakításában és biztosításában azonban a járműipari szereplők mellett az államnak is kulcsszerepe van.

A munka járműiparra jellemző intenzívebbé tétele különösen a 2016 utáni munkaerőhiányos helyzetben erősödött fel, elsődleges célja pedig a szűkülő munkaerő-kínálat minél hatékonyabb kiaknázása volt. Ehhez társult a munkavégzés rugalmasítása. Mindkét eszköz bevetésének a sikere ugyanakkor társadalmi feltételektől is függ.

A járműiparban dolgozók a társadalmi munkamegosztás szempontjából a munkásságon, azaz a bérből élők csoportjában – még mindig – aránylag kedvező helyet foglalnak el. A járműiparban dolgozók intenzívebb és rugalmasabb munkavégzése ugyanakkor hatással van a társadalmi munkamegosztásra, így a reprodukív munkára, és általában a társadalmi viszonyokra is. A járműipari termelés stabil foglalkoztatást, „elhivatott” munkaerőt igényel, jellemzően olyat, amely például a gyengébben vagy az egyáltalán nem fizető reprodukív munkát a háztartáson belül más(ok)ra, vagy – általánosabban – más társadalmi csoportra tudja hárítani. A szigorúbban vett magyar járműipari munka világa hagyományosan az egyébként társadalmilag viszonylag kedvező helyzetű, középkorú, nem, vagy nem messziről ingázó fehér férfiaké (családfőké). A tartaléksereg, például a cigányság, illetve más sérülékeny társadalmi csoportok (fiatalok, nem helyiek, nők) csak esetlegesen, átmeneti jelleggel tudnak benne helyet találni (Kemény 1990, lásd még: Kovai 2017). A vállalatokon belüli munkamegosztásban is azt láthatjuk, hogy középvezetői munkakörben inkább helyi férfiakat találunk. Ez az a társadalmi csoport, mely magára nézve – a körülményekhez képest – viszonylag kedvező alkut tudott kicsikarni a lejtmenet időszakában is.

Az újraparosítás, legalábbis a nyugati járműipari relokáció vonatkozásában nem előzmények nélküli Magyarországon. Az 1970-es évekre megfeneklett extenzív iparosítási hullám után nem maradt elégséges tőke, technológia és munkaerő sem. Ebből a szempontból csak néhány kedvező helyzetű nagyvállalat jelentett kivételt, melyek között azonban jelentős volt a járműipari cégek aránya. Az ország 1970-es években kezdődő járműipari modernizációs kísérlete a külföldi tőke, illetve a meglévő felszabadult járműipari gyártósorok keletre telepítéséből adódott. A ciklusba erősen beágyazott kísérlet azonban egyrészt centrumtőke-függősége (további tőkésítés és automatizáció igénye), másrészt pedig a korlátozott és zárt felvevőpiac, azaz a világgazdaság korlátozott integrációs kapcsolódási pontjai miatt megrekedt. Ugyanis a zárt és korlátozott erőforrásokkal rendelkező kelet-európai felvevőpiac sajátosságaiból, illetve a globális értékláncokba való bekapcsolódás korlátozott lehetőségeiből adódóan az átállás a nyereséges tömeggyártásra kudarcra volt ítélve: a korszerű technológiával gyártó cégek is legjobb esetben nagysorozatgyártást tudtak végezni, és nem tudtak átállni a profitábilis tömeggyártásra. Az új gazdasági mechanizmus

hatására és az „olcsó” nyugati hiteleknek köszönhetően, a Rába például vertikálisan integrált, szigorú szabványoknak megfelelő technológiával termelt ugyan, de nem tudott bekapcsolódni a centrum szervezte értékláncokba, globális piacot is kiszolgálni. A munkaerőhiányra reagálva az 1970-es évek végétől a korábban vertikálisan integrált iparvállalatok hangsúlyosabban telepítették át gyártósoraikat kevésbé iparosodott vidéki helyszínekre, így kísérelve meg elérni a kevésbé mobil munkaerőt. A korszakot lezáró rendszerváltáskor az üzemek nagy része csődbe jutott vagy alacsonyabb szinten tagozódott be az európai és a globális munkamegosztásba.

A foglalkoztatás, a munkakörök szempontjából összességében az „olcsó” és „szakképzetlen” munkaerőről maradt híres a rugalmas magyar gyártósor (Kemény 1990). Olyan dolgozókról, akiket nagy rugalmassággal be lehetett vetni, de ciklikusan le is lehetett, vagy kellett építeni a globális mozgások függvényében. A magyar gyártósorokon dolgozóról többször is bebizonyították (pl. Köllő 1982, Burawoy 1985, Kertesi és Sziráczi 1989, Kemény 1990), hogy rugalmasan, a munkaköri leírásánál akár többet is teljesítve, a tőle elvárt szintet kedvezőtlen körülmények ellenére is képes teljesíteni. Mindez azonban nem járt formális elismeréssel, sokkal inkább az alárendelt pozíciót szilárdította meg. Ehhez társult az egyenlőtlenségek növekedése a gyáron belül és azon kívül is. Az 1970-es évek munkaerőhiányos környezetét, az egyre szétterjedtebb munkaerőpiacot élesedő területi-társadalmi egyenlőtlenségek jellemezték. Az új gazdasági mechanizmus decentralizációs folyamatában a vállalatvezetés a központtól nagyobb autonómiát kapott, vállalaton belül pedig a törzsgárdás, magas autonómiát élvező szakmunkások informális alkuereje nőtt meg. Már az 1970-es években is lehetőség nyílt az informális alkura: a vállalatvezetés megállapodhatott a kulcspozícióban lévő szakmunkásokkal magasabb bérekről és kedvezőbb munkafeltételekről (Héthy és Makó 1971). Ez az egyenlőtlenség a rendszerváltás éveiben is meghatározó volt (Neumann 1997). Ágazatok, de vállalatok között is kitapintható volt a tőke és munkaerő-hiányból fakadó növekvő egyenlőtlenség: konkrét társadalmi csoportokra jellemzőbb volt a keresetmaximalizációs stratégia akár a teljesítménybér kárára is, míg a termelés fenntartása szempontjából kulcsfontosságú pozíciókban lévőkre a fordítottja volt igaz, növekvő kereset és autonómia, akár a második gazdaságban is nagyobb részvétellel (Kemény 1990).

Az 1990-es éveket elsősorban a munkanélküliség, a munkaerőpiac beszűkülése (a szociális háló átmeneti kiterjesztése, a korai nyugdíjazás, a női munkalehetőségek megszűnése) és az elsődleges munkaerőpiacon különösen az első vonalbeli szállító cégek (a nagy transznacionális cégek leányvállalatai) térnyerése fémjelozte. A tőkét és globális piacot magukkal hozó centrumországokból érkező munkáltatók szabadon megszabhatták a helyi munkaerő alkalmazásának feltételeit (Makó és Simonyi 1997). Bár elterjedt maradt a betanított munka, jellemzően sajátosan „lefölözött”, a munkaerő képzettségéhez, képességeihez képest alacsony hozzáadott értékű munkakörökben, javarészt segédmunkásokként

foglalkoztatták őket. A képzett munkaerőt általában szintén alacsony hozzáadott értékű munkakörökben alkalmazták.

A 2008-as világgazdasági válság előtt és alatt elsősorban a termelési láncok csúcán lévő vállalatok tartották meg a szakképzettebb dolgozókat a vállalati kompetenciák hosszabbtávú megőrzése céljából, illetve sokan vissza is szervezték egyes korábban kiszervezett tevékenységüket, hogy kulcsfontosságú dolgozóikat megtarthassák. A kívülállókat, a kölcsönzött vagy határozott idejű szerződéssel foglalkoztatottakat elbocsátották, de nem volt ritka a nem helyi dolgozók közvetett leépítése sem – főként az utazási juttatás megvonásával, vagy épp a korábban vállalatilag biztosított autóbuszjáratok megszüntetésével (Neumann és Boda 2011). A termelési lánc alsóbb fokán lévő vállalatokat Magyarországon is nagyobb érvágás érte. A kevésbé kedvező helyzetű vállalatok vagy leépítették az állományukat, vagy eleve nagyobb mértékben támaszkodtak munkaerő-közvetítő és -kölcsönző cégekre. Az ilyen bizonytalan gazdasági környezetben jellemzően határozott időre szerződötetett, illetve kölcsönzött munkaerőt alkalmaztak (Meszmann 2016, Meszmann és Fedyuk 2019). A ciklikus felívelés és leépítés egyenlőtlenül érintette a különböző társadalmi csoportokat: jellemzően erősebben sújtotta a kívülállókat, a tartaléksereget, egyes sérülékeny csoportokat (a nem helyi dolgozókat, inkább nőket, fiatalokat), mint a jobb helyzetben lévő (jellemzően férfi, helyi, tudásokat és kapcsolati tőkét felhalmozó) dolgozókat.

A járműipar súlya a magyarországi feldolgozóipari termelésen belül 2009 után jelentősen megnövekedett. A 2010-től kezdődő „újraiparosítási” hullám (Éber, Gagy, Geröcs, Jelinek és Pinkasz 2014) gerincét az új járműipari cégek betelepülése, a meglévők jelentős bővítése adta. A járműipar bővülésére a termelési egységek globális áthelyezéseiből következik, mely kizárólag aktív állami szerepvállalással jöhetett létre. Mint ahogy azt korábban már említettük, a lejtmenetre a centrumtőke-országok vállalatai a tőke jövedelmezőségének helyreállítása érdekében többek között a termelés félperifériára telepítésével válasznak, nyomás alá helyezve és leszorítva ezzel a centrummunka béreit is. A Magyarországon megjelenő centrumvállalatok, különösen azok, amelyek a termelési lánc csúcán helyezkednek el, a félperiférián az állam által biztosított kedvező feltételekkel telepednek meg. Az új vállalatok betelepülését a félperifériára tehát a helyi állam segíti, akár közvetlen beavatkozással is: a helyi állam többek között szubvenciókat biztosít, megfelelő jogszabályi környezet és intézményrendszert alakít ki, valamint infrastruktúráját épít ki, melyek mind a munkaerő minél hatékonyabb és rugalmasabb hasznosítását segítik elő (vö. Köllő és Nacska 2007). Magyarországon – egyebek mellett – jól jellemzi ezt a folyamatot a 2012-ben elfogadott új munka törvénykönyve, a munkaügyi központok megváltozott, korlátozottabbá váló szerepe, vagy éppen a munkaügyi felügyelőségek hatáskörének visszaszorítása.

A munkaerő biztosításának feltételrendszereihez hozzátartozik a lakhatás és a munkahelyre való utazás biztosítása is. A munkaerő-vonzáskörzet a ciklusoknak megfelelően

bővül és szűkül. A 2008-as válság utáni leépítéskor a vállalatok egy része nem járult hozzá az útiköltségekhez, így közvetett módon leépítette legtávolabbról utazó dolgozóit (Neumann és Boda 2011). A 2016 óta tartó munkaerőhiányos helyzetben pedig a vállalatok egyre távolabbról szállítják a dolgozókat, és akár teljes mértékben térítik a munkába járást. Az utazási kapcsolatok Kelet-Magyarország kivételével a vállalatok igényeikhez igazodtak, több esetben akár a közlekedési központok menetrendjeinek átalakításával is. Ahol a közúti infrastruktúra kevésbé fejlett (mint például Dél- és Kelet-Magyarországon), ott gyakran helyi vállalkozók is közreműködnek a dolgozók pontos szállításában. A lakhatást a távolabbról jövőknek albérlésben vagy – egyre gyakrabban – munkásszállókon biztosítják, melyek minőségében és a férőhelyek számában egyaránt jelentős eltérés van.

A félperifériás gazdaság 2008 utáni járműiparában a betanított munkának továbbra is fontos a szerepe, de magasabb hozzáadott értékű kutatás-fejlesztési egységek is megjelennek. Előbbiekben a műveletek egyszerűek és mechanikusak, gép vagy gyártósor melletti munkakörökben folyik az intenzív, részfolyamatokból álló munka. Több vállalatban a dolgozók munkaköre rugalmasan van meghatározva mind tartalmi (szélesedő munkakör), mind mennyiségi (az egy főre jutó munkamennyiség) tekintetben. A járműipari verseny velejárója a munkafolyamatok állandó optimalizációja, ami jellemzően a gyártósor gyorsítását, a termelékenység fokozását jelenti; ennek révén ugyanannyi munka teljesítése kevesebb idő alatt érhető el, rugalmasan alkalmazkodva a termelési ciklusokhoz és a fogyasztói elvárásokhoz. A bérezés, illetve javadalmozás szintén a rugalmas és intenzív gyártásnak van alárendelve. Bár a járműipari keresetek általában magasabbak a többi feldolgozóipari ágazaténál, a munkaintenzitás is sokkal nagyobb, továbbá a magas keresetek is egy összetett, rugalmas bérezési modellből adódnak. A bérek aránylag alacsony alapbérből (órabérből) és különböző prémiumokból tevődnek össze. Utóbbiak közül a leggyakoribb a jelenléti prémium. Több napos hiányzás, táppénz esetén a munkavállaló elesik a prémiumtól, ezzel a dolgozót arra ösztönzik, hogy betegen is munkában álljon. Egy másik jellemző prémium-típus a teljesítményprémium, amely a teljesítménynorma elérése vagy túlteljesítése esetén kapható. Ezen túlmenően, az aránylag magas keresetek a túlórák, valamint az éjszakai és a váltóműszakok után járó pótlékoknak is köszönhetőek.

A bérezés, illetve a bérvizony a munkaerő reprodukcióját, annak szinten tartását, illetve a bér munkának történő hosszú távú alávétését is célozza. A járműipari vállalatok eltérő munkafeltételeket és bérezést kínálnak, mely párhuzamba állítható a helyi, valamint a másodlagos, vállalaton belüli társadalmi munkamegosztással. Jellegzetesen a legrugalmasabb és legintenzívebb fizikai munkát igénylő, egyúttal a legjobban fizető munkahelyeket biztosító vállalatok inkább fiatal, középkorú férfiakat foglalkoztatnak, kiterjedt munkapiaci vonzáskörzetből. Akik reprodukív munkát is végeznek (különösen: családi segítség nélküli gyerekes nők) hátrányos helyzetben vannak, mert nem tudnak eleget tenni a rugalmas

munkavégzés igényeinek és az ösztönző bérezésből is kiesnek. Az alacsonyabb hozzáadott értéket termelő vállalatokban jellemzőbb az alacsonyabb bérezés és a rosszabb munkafeltételek, ezek jellemzően a helyi munkaerőpiacról merítenek munkaerőt, ennek okán pedig ezek a vállalatok jellemzően a munkaerőpiac peremén levőket is bevonják.

Összefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy a hosszú lejtmenetben a járműipart a munkavégzés intenzívebbé tétele, valamint a munkaerőköltségek csökkentése jellemzi, melynek alakításában az állam is aktívan szerepet vállalt. A munka jellegéből, valamint az ágazat globális érzékenységéből adódóan a tartaléksereg ciklikus mozgása is nyomon követhető benne.

ETNIKAI ÉS OSZTÁLYVISZONYOK

A rendszerváltás utáni Magyarországon a tartós munkanélküliség jelensége számos ponton fedésbe került az ún. „cigányproblémával”. Sok társadalmi szintéren az etnicitás jelöli ki a határvonalat a viszonylag kiszámítható, állandó jövedelemmel rendelkező foglalkoztatottak és az abból tartósan kiszorulók között. Falusi szintereken például az előbbi rendre a többségi „magyar”, az utóbbi pedig a „cigány” pozícióhoz társul. Mivel Kelet-Közép-Európában a hátrányos helyzetű népesség jelentős része vidéki terekbe, jellemzően falvakba szorult, az ebből fakadó etnicizálódó osztályfeszültségek elsősorban a falusi társadalmi viszonyokban jelentkeznek. Nem elég azonban kijelenteni, hogy a cigányság felülreprezentált a tartós munkanélküliek között, hanem azt is hangsúlyozni kell, hogy sok társadalmi közegben – például a magyar falvakban – többnyire az számít cigánynak, aki ezt az előnytelen pozíciót foglalja el. A „cigány”-„magyar” különbségtétel tehát az osztálykülönbségekhez kötődik, amely pedig elsősorban a foglalkoztatottság jellegével függ össze. Fontos megjegyezni, hogy az etnicitás és az osztálypozíció összefonódása nemcsak a cigányságra és nem is csak Magyarországra jellemző, hanem a kapitalista termelési mód egyik jellegzetessége, amely által határ képződik a formális foglalkoztatásban résztvevők és az azon kívül vagy abban csak időszakosan tevékenykedő tömegek között.

Könnyű lenne kijelenteni, hogy a cigányság sérülékeny társadalmi helyzete abból fakad, hogy a formális munkaerőpiac nem szívja fel ezt a többnyire képzetlen munkaerőt, vagyis pozíciójuk az ún. „felesleges”, illetve „többlet”-népesség fogalmával írható le, akikre a termelésnek nincs szüksége. Ez azonban nehezen tartható állítás, hiszen, ahogy számos szerző írja, a „felesleges” népesség nincs kizárva a kapitalista termelés egészéből, csupán annak kedvezőbb részéből, a formális, stabil bér munka világából. Valójában ez a népesség éppen kizáratása által részese a kapitalista termelésnek, a munka olcsó, könnyen mozgatható és kizsákmányolható tartalékseregeként (Boatcă 2015; Rajaram 2018; Sanyal 2007; Wallerstein

2000). Ez esetünkben is így van, elég, ha csak az időszakos mezőgazdasági vagy építőipari munkákra gondolunk, amelyekben a cigányság mindig is felülreprezentált volt. E szerzők azt is hangsúlyozzák, hogy e tartaléksereg gyakran rasszizált vagy etnicizált népesség, vagyis a faji vagy etnikai hovatartozásuk igazolja alávetettségüket, megszilárdítja az osztályhatárokat. Az osztálypozíció etnicizálódása tehát a kapitalista rendszer terméke, pontosabban szólva a kapitalista társadalmak szükséges velejárója. A tőke folyamatos felhalmozásához ugyanis le kell szorítani a munkaerő újratermelésének költségeit, egyebek mellett a béreket is. A profittermeléshez szükséges az olcsó és a termelés ciklikussága szerint mozgósítható munkaerő, amely nem tagozódik be teljes egészében a formális bérmunka rendszerébe, így szükség esetén a bérezése is megspórolható, nem a tőkét terheli. A tőkefelhalmozás biztosítása céljából tehát mindig létrejön a teljesítmények és bérezések hierarchikus rendszere, ami kijelöli azt a népességet is, amely a foglalkoztatási és bérskála alján helyezkedik el, vagy éppen a munka tartalékseregét képezi. A rasszizmus pedig az az ideológia, amely igazolja, hogy miért a népesség bizonyos szegmense tölti be ezt az alávetett pozíciót. Ahogy Wallerstein (2000) írja, a tőkerendszernek mindig lesznek „négerei”, akik ezt a feladatot látják el; az pedig adott politikai viszonyoktól és gazdasági ciklustól függ, hogy kik ők és mennyien vannak. A mi közégek „négerei” a „cigányok”. Ez esetben az etnicitás jelöli ki a formális bérmunka stabilabb szintjein foglalkoztatottak, valamint az abból kiszorulóak – vagy csak a legalsóbb szintekre betagozódottak – közti határvonalat.

E népesség számára a formális bérmunkából származó jövedelem sosem jelent elegendő forrást a megélhetéshez, így a közösségeikben felértékelődnek az ún. informális pénzkereseti tevékenységek és szerveződési módok (mint például a rokonsági hálózatok). Mindez jelentős életmódbeli, szokásrendszerbeli különbséget is létrehoz. E különbségek gyakran etnikai vagy ún. „kulturális” konfliktusként jelennek meg a helyi, falusi társadalmi viszonyokban.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a kapitalista rendszer nem pusztán gazdasági értéket, érték-többletet és profitot termel, hanem kulturális értékeket, normákat is: a vágyott vagy éppen vágyhatatlan munka és életmód ideáit. Sőt a kulturális érték- vagy normatermelés nélkül a profittermelés sem lehetséges. A munkásságon belül a stabil, kiszámítható jövedelmet nyújtó formális bérmunka kerül a termelési tevékenységek hierarchiájának tetejére, míg más munkatípusok kizáródnak a legitimnek tartott munka kategóriájából. Hiába egyértelmű például, hogy a tartaléksereg által végzett pénzkereseti tevékenységek, mint például kukoricacímerezés, a gyógynövény-gyűjtögetés vagy más alacsonyabbra értékelt segédmunkák szintén részét képezik a termelésnek, a helyi viszonyok között ezek megbélyegzett (esetünkben: „cigány”) munkákká lényegülnek, amelyeket sok esetben nem is munkának, hanem féllegitim pénzkereseti tevékenységnek tartanak. A nem a formális, kiszámítható jövedelemmel járó bérmunkához alkalmazkodó életmódok, értékvilágok

szintén megbélyegzetté, illegitimé válhatnak, amelyek normasértőnek és veszélyesnek tűnnek az adott helyi közeg (pl. a falu) integritása szempontjából (Dunaway [2012] 2018; Millar 2017; Quijano 2000; Rajaram 2018; Sanyal 2007; van der Linden 2001; Wallerstein 2000).

Bár a munka tartalékserege nagyon is szükséges a tőke folyamatos felhalmozásához, a helyi viszonyok között formális bémunkán kívül rekedtek a helyi középosztály szempontjából „feleslegesnek” tűnnek, egyszerűen nemkívánatosnak, akikről jobb lenne a környékeknek, a falvaknak, a városoknak megszabadulniuk. És mivel ez többnyire etnicizált népeiséget, esetünkben a cigányságot jelenti, a fenti kívánalmak rasszista követelésként jelennek meg.

Ahogy az előzőekben a globális gazdasági folyamatok hatásai kapcsán már olvashattuk, ez az osztálypozíció is a gazdasági ciklusoktól függően változik. E pozíciót elfoglaló népeiség helyzete a legkiszolgáltatottabb a gazdasági ciklusoknak: míg a felívelő időszakokban akad némi esélyük betagozódni a formális bémunka legalsóbb szintjeire, addig a válságok idején kiszorulnak onnan. De még egy cikluson belül is erős változékonyság jellemzi munkaerőpiaci helyzetüket, mivel azt az adott vállalatok, gyárak foglalkoztatáspolitikája, „színvak” vagy rasszista hozzáállása, kapacitása, a munkaerőbe való befektetés egyéb módjai határozzák meg. Emellett könnyen előfordulhat továbbá, hogy az etnikai és az osztályhierarchia, valamint a kialakult osztályhabitus még akkor is a tartaléksereg és a „felesleges” népeiség pozíciójában tartják ezt a réteget, amikor egy konjunktúra révén a formális bémunka alsóbb szintjein munkaerőhiány lép fel, tehát munkaerejükre nagyon is szükség lenne. Ez utóbbi jelenség a 2010-es évek második felében válhatott újra aktuálissá Magyarországon.

A munkaerő-tartaléksereg etnicizálásának, és betagozódásának mértéke a formális bémunka intézményébe tehát nagyban függ az adott gazdasági ciklus adta lehetőségektől és az azokban beállt változásoktól. Témánk szempontjából az egyik legjelentősebb változás a hatvanas évek gazdasági konjunktúrájával kibővülő formális bémunka expanziója volt, amely erőteljesen érintette az akkor főként vidéki környezetben élő cigányságot. A hatvanas évek felívelő világgazdasági szakaszában a formális bémunkába be nem tagozódott cigányság olyan népeiségnek tűnt, amely bémunkássá válása révén enyhítheti az iparosítás és a nagyüzemi mezőgazdasági termelés munkaerő éhségét. Az államszocialista gazdaságnak tehát szüksége volt erre a tartalékseregére, leginkább a bémunka alsó szegmenseiben, az etnikai különbségtétel pedig – így a rasszizmus is – legfeljebb csak e szükség ellen ható tényezőként tűnhetett fel. Ennek megfelelően az államszocializmus a cigányság proletarizációját (bémunkássá válását) nevezte meg fő célként, amely ideológiája szerint nemcsak magát a szociális hátrányt tünteti el, hanem azzal együtt a „cigányságot” is megszünteti, vagyis asszimilálja. Az asszimilációs politika jegyében a cigányság jelentős tömegei áramlottak az ipari és a mezőgazdasági bémunkába, legfőképpen annak legalsóbb szintjeire, egyfajta könnyen mozgatható munkaerő-tartaléksereggé. Az 1970-es évek közepére a teljes

foglalkoztatottság a cigány férfi népességet tekintve megközelítőleg megvalósult, 76%-os arányt ért el (a többségi lakosságban 84%), és az 1980-as évek végéig nem is változott lényegesen (Kertesi 1995).

A bérmunka etnicizálódásában a hosszú lejtmenet az 1980-as évek végén kezdte éreztetni hatását, a rendszerváltás pedig radikális változást hozott. A rendszerváltás után az ipar és a mezőgazdaság összeomlása feleslegessé tette a tartalékseregként szolgáló, alacsony szinten integrált munkaerőt. Amint láttuk, ez az osztályhelyzet több ponton összerosódott a cigány pozícióval. A rendszerváltás tapasztalata radikalizálta az osztályalapú etnikai különbségtételt, hiszen míg az átlagosan magasabban képzett többségi lakosságot inkább a reálbérek jelentős csökkenése érintette, addig a többnyire képzetlen cigányságot a munkanélküliség drasztikus emelkedése sújtotta (Kertesi 2005; Stewart 2001). E folyamatok térben is sajátosan alakultak, aminek következtében Magyarországon az etnicizált tartaléksereg vidéki jelenséggé vált, mindenekelőtt a falvakba szorítva az osztályalapú etnikai különbségtételt. A formális bérmunka lassú leépülésének következtében már az 1980-as években elindult a korábban városokban megkapaszkodó, a formális munkaerőpiac szempontjából feleslegessé vált népesség visszaáramlása a falvakba, ahol az olcsó ingatlanárak és az informális viszonyok megtartó ereje jelentett kapaszkodót – ez a folyamat a rendszerváltás után felgyorsult (Ladányi és Szelényi 1998). Mindeközben a kedvezőbb helyzetű lakosság helyi munkalehetőségek hiányában fokozatosan elszakadt falujától, a városokba költözött, vagy megélhetésében elsősorban a városokhoz kötődött (Kovács 2012; Szombati 2018). Habár elviekben e kétirányú vándorlás osztályalapon vált el egymástól, mégis erőteljes etnikai törésvonalat eredményezett, hiszen az etnikai és az osztálykülönbség egymással összefonódva működik. Az osztályalapú etnikai különbségtétel azonban még mindig jelentős a falu viszonyain belül, hiszen a helyi elit-, valamint a középosztálybeli és az alsó középosztálybeli pozíciók a „magyarsághoz” kötődnek, míg a tartaléksereg, a „felesleges” népesség a cigánysághoz. E két osztálypozíció eltérő habitust és stratégiákat termel ki, amelyek a falusi terekbe szorulva konfliktusokat és feszültségeket eredményezhetnek (vö. Szombati 2018).

Az etnicizált osztályfeszültségek kialakulása és mértéke szintén erősen függ a gazdasági ciklusoktól. A 2008-as válság hatására például nem pusztán a munkanélküliség növekedett és a munkavállalók helyzete vált bizonytalanabbá, hanem az etnicizált feszültségek is erősödtek. A „cigányprobléma” kiemelt szerepet kapott a bizonytalanságok értelmezésében és elbeszélésében, az ezt erősítő politikai propaganda az évtizedek óta halmozódó társadalmi problémák metaforájává vált. Az ország hátrányos helyzetű falvai pedig az „etnikai feszültségek” felhalmozódásának szimbolikus helyeivé váltak (Balogh 2012; Szombati 2018).

Az etnicizálódó osztálykonfliktusokkal együtt járó munkanélküliség növekedésére a legjelentősebb közpolitikai válasz a 2009-től kiszélesedő közfoglalkoztatás, az „Út a munkába” program lett. A közfoglalkoztatás egyszerre volt hivatott kezelni a munkanélküliség

problémáját, valamint helyi osztályalapú etnikai feszültségeket. Habár a közfoglalkoztatásban részt vevő népesség belülről tagolt, mégis elmondható, hogy e népesség körében felülreprezentált az alacsony végzettségű, kistelepülésen élő, formális foglalkoztatottságból tartósan kieső cigányság. A közfoglalkoztatás a szociálpolitikában jobboldali (részben neoliberais, részben neokonzervatív) fordulatot jelent, a jóléti (*welfare*) szolgáltatásokat munkakényszeren alapuló (*workfare*) szabályozás váltja. Ennek során nem pusztán a jóléti kiadások csökkennek, hanem a szegénység problematikája is más értelmezési keretbe kerül. Ebben az értelmezési keretben a szegénység problémája egyrészt nem társadalmi jelenségként, hanem erkölcsi, illetve egyéni hibaként jelenik meg, másrészt a szegénység kezelésének súlypontja a helyi szintre helyeződik (Asztalos Morell 2014; Csoba 2010; Scharle 2011; Szőke 2015; Virág és Zolnay 2010). Ez utóbbi esetünkben azt jelenti, hogy a helyi vezetés dönthet arról, hogy kit hív be közmunkára vagy kit hagy a jóval alacsonyabb bevételi forrást jelentő segélyen tengődni, ami kétségtelenül igen nagy hatalmat ad a helyi vezetés kezébe. A közfoglalkoztatás ezzel nem pusztán fenntartja, hanem meg is erősíti a helyi önkormányzat hatalmát, egyúttal a segélyezésre szoruló népesség függőségét a helyi hatalmi viszonyoktól. Mindez azonban azt a biztonságérzetet is nyújthatja a lakosság számára, hogy a helyi társadalom még mindig integrált társadalmi szintérenként működik, annak vezetése képes uralni a népességet érintő folyamatokat (vö. Szombati 2018). A közfoglalkoztatás tehát egyszerre tompította az erősödő etnicizált osztálykonfliktusokat és zárta be az érintett népességet a helyi osztály- és etnikai viszonyok hierarchiájába (Asztalos Morell 2014; Csoba 2010; Kovai 2016; Scharle 2011; Szőke 2015; Váradai 2016; Virág és Zolnay 2010). A közfoglalkoztatás részben az etnicizált tartaléksereg ellenőrzését célzó közpolitika funkciója a válság enyhülésével, a konjunktúrával átalakulhat.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a tartósan munkanélküli népesség etnicizálódása, vagyis a cigányság felülreprezentáltsága a kapitalista rendszer termékének tekinthető, a tartós munkanélküliek száma és etnicizáltságuk mértéke pedig nagyban függ a gazdasági ciklusok váltakozásaitól.

ÖSSZEFOGLALÁS

A gazdasági ciklusok fel- és leívelő szakaszaiban a tőke-munka viszony átalakulása mellett az is megváltozik, ahogyan az állam e viszonyba beavatkozik. A tanulmányban rávilágítottunk arra, hogy a tőkefelhalmozás ciklikus folyamata a munka felől nézve is vizsgálható, ez a megközelítés pedig új szempontokat kínál a tőkefelhalmozás folyamatának értelmezéséhez Magyarországon.

Tanulmányunkban abból indultunk ki, hogy a magyarországi munkásságot érintő folyamatokat a hetvenes évek válságától érdemes vizsgálni. Ezt a kiindulópontot az indokolja, hogy

a világgazdaságban a hetvenes évektől indul az a mind a mai napig tartó leívelő szakasz (a hosszú lejtmenet), amely Magyarország és a magyarországi munka helyzetét is meghatározza, még akkor is, ha azt kisebb-nagyobb gazdasági konjunktúrák és dekonjunktúrák tarkítják (lásd részletesebben e lapszámban: Éber, Gagy, Gerőcs, Jelinek 2019). Ezáltal a magyarországi munkásság átalakulása is tágabb perspektívában jelenik meg, mint ha az elemzés origóját – sok kelet-európai empirikus tanulmányhoz hasonlóan – a rendszerváltás szolgáltatná.

A tanulmányban a félperifériás pozíciójú Magyarországot szem előtt tartva elsősorban azt vizsgáltuk meg, hogy a munka szempontjából milyen változásokat eredményez a hosszú lejtmenet. Megállapítottuk, hogy a tőkének és az államnak kezelnie kell a munkaerőhiány és a munkaerőtöbblet változásait a ciklus leívelő szakaszában, ami befolyásolja azt, hogy kik és milyen munkát végeznek a társadalomban és hogyan teszik ezt. Hangsúlyoztuk, hogy az 1970-es évektől a centrumországokhoz hasonlóan a munkásság egyre tagoltabbá válását és felaprózódását (különböző helyzetű részcsoportokra bomlását) figyelhetjük meg (vö. Berndt 2017). Ez általánosságban és globális értelemben nem járt együtt a munkásság helyzetének javulásával, még azokban az esetekben sem, amikor a centrumországokból Magyarországra áthelyezett termelés a felszínen gazdasági fellendülésnek látszódik.

A munkásság egyre tagoltabbá válása egyben Magyarország világrendszerbe való visszatagozódásának és „felzárkózási” illúziójának története is. A munkaerőhiány és a munkaerőtöbblet igazgatásával az állam szándéka az volt, hogy kitörjön félperifériás helyzetéből, tőke- és technológiahányát pedig ehhez a munkaerő fokozottabb bevonásával kívánta ellensúlyozni. A hosszú lejtmenet eddigi történéseit egészében vizsgálva azonban azt is láthattuk, hogy ez a kísérlet miért nem sikerülhetett. Az elmúlt évtized folyamataiban az alacsony bérezésű munkatevékenységeken keresztüli beágyazódás és annak strukturális ellentmondásai jól tetten érhetők a járműipart érintő változásokban. A 2010 utáni tőkefelhalmozási rezsim a bémunkán keresztüli globális beágyazódásban alapvetően ugyanazt az utat folytatta, mint a hetvenes évek válsága óta a gazdaságpolitikák többsége – ami elsősorban a félperifériás pozíció által kijelölt mozgástér korlátaival magyarázható.

A munkásság egyre tagoltabbá válása és helyzetének ciklikus változása a formális bémunkaviszonyba hol bevont, hol pedig azon kívül rekedt tartaléksereg helyzetének változásán is nyomon követhető. Globálisan érvényes, hogy az ún. „felesleges” népességre a tőke folyamatos felhalmozása szempontjából feltétlenül szükség van, a tartósan munkanélküli népesség etnicizálódása pedig a tőkés rendszer terméke, mely nagyban függ a globális gazdasági viszonyok alakulásától. A hosszú időtávú elemzés megmutatta, hogy Magyarországon mindez miként jelenik meg a cigány–magyar különbségtételben. Ráműtünk arra is, hogy ez a tartaléksereg vagy „felesleges” népesség globális osztálypozíció is egyben (vö. Éber 2019), vagyis a tartaléksereg helyzetében a globális ciklus szakaszai tükröződnek. A 2008-as válságot követően ennek megfelelően a 2010 utáni tőkefelhalmozási

rezsím tudatosan alakította az osztálykülönbségekről szóló közbeszédet, illetve erősítette meg a tartaléksereg alávetését, annak bér munkába, vagy az állami foglalkoztatási formákba (így például a közfoglalkoztatásba) való belépésének lehetőségeit.

Végül pedig fontos kiemelni, hogy a munkásság és a munkafeltételek átalakulása a bér munkán „kívüli”, de a bér munkával szoros kapcsolatban álló reprodukív munkák feltételeit is átalakítja. Válságidőszakokban – ahogyan azt az 1970-es években, a rendszerváltás után vagy a 2008-as válságot követően láttuk – az informális és nem fizetett munkákra nagyobb teher hárul a társadalmi reprodukció biztosításában, mint a gazdasági ciklusok felívelő szakaszaiban, amikor a társadalmi reprodukciót nagyobb arányban biztosítja a bér munka. Ez a világrendszer-elemzés szerint nemcsak a félperiférián, hanem a centrumországokban és a periférián is igaz; ugyanakkor a különböző globális pozíciókban különböző módon valósul meg. Ebből a szempontból a második gazdaság munkaformáinak legalizálása az államszocializmusban vagy a 2010 utáni tőkefelhalmozási rezsím családpolitikája egyaránt a munkaformák közötti viszonyt szabályozó, a félperifériára jellemző válságtermék.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatta, az „Egyenlőtlen fejlődés és a munka világa Magyarországon” című, PD 120798 számú (Czifrusz Márton), valamint az „Állami beavatkozások és fejlesztői tevékenységek hatása hátrányos helyzetű roma közösségekre” című, PD 121058 számú (Kovai Cecília) projekten keresztül.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Asztalos Morell, Ildikó (2014): Workfare with a Human Face? In: *Metszetek*, Vol. 3., No. 4.: 3–24.
- Balogh, Lídia (2012): Possible Response to the Sweep of Right wing Forces and Anti-Gypsyism in Hungary. In: *The Gypsy „Menace”: Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. Szerk.: Stewart, Michael. Hurst and Company.
- Barta Györgyi – Enyedi György (1981): *Iparosodás és a falu átalakulása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Barta Györgyi (2002): *A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000*. Dialóg Campus Kiadó.
- Berndt, Christian (2017): Labor Market Segmentation. In: *International Encyclopedia of geography: People, the Earth, Environment and Technology*. Szerk.: Richardson, Douglas. John Wiley & Sons.

- Bihari Zsuzsanna – Kovács Katalin – Váradi Monika (1998): Agrárgazdasági szereplők az átmenet éveiben. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 8., No. 3.: 99–119.
- Boatcă, Manuela (2015): *Global Inequalities Beyond the Occidentalism*. Ashgate Publishing Company.
- Böröcz József ([1992] 1993): Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: A magyar eset. In: *Eszmélet*, Vol. 5., No. 18–19.: 74–88.
- Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso.
- Burawoy, Michael (1985): *The Politics of Production*. London: Verso
- Cardoso, Fernando Henrique – Faletto, Enzo ([1971] 1979): *Dependency and Development in Latin America*. University of California Press.
- Coe, Neil M. – Johns, Jennifer – Ward, Kevin (2008): Flexibility in Action: The Temporary Staffing Industry in the Czech Republic and Poland. In: *Environment and Planning A: Economy and Space*, Vol. 40., No. 6.: 1391–1415.
- Czifrusz Márton (2012): A munkaerő-kölcsönzés Magyarországon és a lépték fogalma. In: *Kockázat – Konfliktus – Kihívás: A VI. Magyar Földrajzi Konferencia, a MERIEXWA nyitókonferencia és a Geográfus Doktoranduszok Országos Konferenciájának Tanulmánykötete*. Szerk.: Nyári Diána. SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék.
- Csányi Gergely (2019): Genderrezsim és „nőpolitika” Magyarországon 2008–2018. Történeti politikai gazdaságtani elemzés. In: *Fordulat*, No. 26.: 115–141.
- Csányi Gergely – Kerényi Szabina (2018): A „jó anya” mítosza Magyarországon a reprodukív munka és a piac globális történetének szempontjából. In: *Fordulat*, No. 24.: 134–160.
- Csoba Judit (2010): A közfoglalkoztatás régi-új rendszere: Útközben az Út a munkához program. In: *Esély*, Vol. 21., No. 1.:4–24.
- Csontos Orsolya – Kóczyán Balázs (2017): A külföldön élő magyarok jövedelmeinek és folyó átutalásainak elemzése. In: *Hitelintézeti Szemle*, Vol. 16., No. 2.: 5–27.
- Dunaway, Wilma A. ([2012] 2018): Félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán. In: *Fordulat*, No. 24: 53–88.
- Éber Márk Áron (2019): Osztályszerkezet Magyarországon globális perspektívából. In: *Fordulat*, No. 26.: 76–114.
- Éber Márk Áron – Gagyí Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2019): 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon. In: *Fordulat*, No. 26.: 28–75.
- Éber Márk Áron – Gagyí Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, No. 21.: 10–63.

- Fedyuk, Olena – Meszmann T. Tibor (2018): *Ukrán kölcsönzött dolgozók az elektronikai ágazatban. Esettanulmány: Magyarország*. AnBlok Kultúra- és Társadalomtudományi Egyesület. Interneten: <https://anblookkegyesulet.files.wordpress.com/2018/02/web-hu.pdf> (Letöltve: 2018. december 19.).
- Fogarasiné Torkos Veronika (1982): Munkások a szénhidrogéniparban: A bányászati és feldolgozó munkások területi és származási megoszlása. In: *A tudományos-technikai forradalom társadalmi feltételei és várható következményei a magyar társadalom fejlődésében*. Szerk.: Farkas János. MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Gábor R. István (1991): Második gazdaság – modernitás – dualitás: Tegnapi jövőképeink mai szemmel: Hozzászólás egy elmaradt vitához. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 38., No. 11.: 1041–1057.
- Gagyri Ágnes – Jelinek Csaba – Pósfai Zsuzsanna – Vigvári András (2019): Lakhatási helyzet a válság után. Financializációs folyamatok, kettészakadó lakáspolitikák és a háztartások túlélési stratégiái. In: *Fordulat*, No. 26.: 199–224.
- Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2019): Magyarország az európai munkamegosztásban. A termelés áthelyezése a globális járműipari értékláncokban. In: *Fordulat*, No. 26.: 172–198.
- Gerőcs, Tamás – Vigvári, András (2017): The Concept of 'Peasant Embourgeoisement' in the Perspective of Different Historical Conjunctures. In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Sociologia*, Vol. 62., No. 1.: 85–104.
- Gödri Irén (2018): Nemzetközi vándorlás. In: *Demográfiai portré 2018*. Szerk.: Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. Interneten: <http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografiaiportre/article/view/2739/2627> (Letöltve: 2018. december 21.).
- Gregor Anikó (2018): Nem vész el, csak átalakul? Kísérlet a neoliberais neopatriarchátus fogalmának magyarországi alkalmazására. In: *Fordulat*, No. 24.: 109–133.
- Gregor Anikó – Kováts Eszter (2018): *Nőügyek 2018: Társadalmi problémák és megoldási stratégiák: A kutatási eredmények összefoglalója*. Friedrich Ebert Alapítvány.
- György László – Veress József (2016): 2010 utáni magyar gazdaságpolitikai modell. In: *Pénzügyi Szemle*, Vol. 61., No. 3.: 367–388.
- György László – Oláh Dániel (2017): A nettó bérhányad növelésének gazdaságpolitikai eszközei válság idején. In: *Pénzügyi Szemle*, Vol. 62., No. 2.: 152–172.
- Hajdu Tamás – Hermann Zoltán – Horn Dániel – Kertesi Gábor – Kézdi Gábor – Köllő János – Varga Júlia (2015): Az érettségi védelmében. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek*, No. 2015/1. Interneten: <http://real.mtak.hu/21169/1/bwp1501.pdf> (Letöltve: 2018. december 21.).

- Haney, Lynne (2002): *Inventing the Needy: Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. University of California Press.
- Héthy Lajos – Makó Csaba (1971) Munkateljesítmények, érdek, hatalom, környezet. Új írás Vol. 1. No.2. 90-104.
- Héthy Lajos – Makó Csaba (1982): A technikai haladás hatása az ipari munkásokra. In: *A tudományos-technikai forradalom társadalmi feltételei és várható következményei a magyar társadalom fejlődésében*. Szerk.: Farkas János. MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- HIPA (2017): *Hungarian Shared Services and Outsourcing Insights. 360° View about the Hungarian Shared Services Market 2017*. Hungarian Investment Promotion Agency. Interneten: <https://hipa.hu/images/dokumentumok/hipa-ssc-insights-survey-2017.pdf> (Letöltve: 2018. december 12.).
- Horváth Sándor (2012): *Két emelet boldogság: Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Napvilág.
- Jelinek, Csaba (2017): *Uneven Development, Urban Policy Making and Brokerage: Urban Rehabilitation Policies in Hungary Since the 1970s*. PhD dissertation. Department of Sociology and Social Anthropology, Central European University. Interneten: <http://hdl.handle.net/11155/1549> (Letöltve: 2018. december 19.).
- Jessop, Bob (1990): *State Theory: Putting the Capitalist State in its Place*. The Pennsylvania State University Press.
- Juhász Pál (2001): Mezőgazdaságunk és az uniós kihívás. In: *Beszélő*, Vol. 6., No. 4.: 64–69.
- Kemény István (1990): *Velük nevelkedett a gép*. Vita.
- Kertesi Gábor – Sziráczki György (1989 [1984]) Munkásmagatartások a munkaerőpiacon in: *gazdaságszociológiai tanulmányok*. Aula
- Kertesi Gábor (1995): Cigány foglalkoztatottság és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. In: *Esély*, Vol. 6., No. 4.: 19–63.
- Kertesi Gábor (2005): Roma foglalkoztatás az ezredfordulón: A rendszerváltás maradandó sokkja. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 15., No. 2.: 57–87.
- Kocsis János Balázs (2008): *Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten 1930–1985*. Gondolat.
- Komlosy, Andrea (2014): *Arbeit: Eine globalhistorische Perspektive. 13. bis 21. Jahrhundert*. Promedia.
- Kovács Imre (2012): *A vidék az ezredfordulón: A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezet és hatalmi változásai*. Argumentum.
- Kovai Cecília (2016): Önellátó függőség: A közfoglalkoztatás társadalmi beágyazottsága egy tolnai megyei faluban. In: *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken*. Szerk.: Kovács Katalin. Argumentum.
- Kovai Cecília (2017): *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. L'Harmattan.

- Köllő János (1982): A külső és belső munkaerőpiac kapcsolata egy pamutszövődében. In: *A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon*. Szerk: Galasi Péter. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 277–318.
- Köllő János – Lindnerné Eperjesi Erzsébet (2000): Az alapvető tények: Reálbérek és kereseti egyenlőtlenségek. In: *Munkaerőpiaci tükrök 2000*. Szerk.: Fazekas Károly. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont.
- Köllő, János – Nacsza Beáta (2007) Flexibility for some, security for others? Hungary's experience. In: *Flexicurity: a relevant approach in Central and Eastern Europe*. Szerk.: Sandrine Cazes - Alena Nesporova *International Labour Office*.
- Köllő János (2018): Aktivitás, foglalkoztatás, munkanélküliség és bérek. In: *Munkaerőpiaci Tükrök 2017*. Szerk.: Fazekas Károly – Szabó-Morvai Ágnes. MTA KRTK KTI.
- KSH (1981): 1980. évi népszámlálás. 22. Foglalkozási adatok I. (1. rész). Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2018): *A Magyarországon működő külföldi irányítású leányvállalatok tevékenysége a 2016. évi végleges és a 2017. évi előzetes adatok alapján*. Központi Statisztikai Hivatal. Interneten: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kulfleany16.pdf> (Letöltve: 2018. december 21.).
- KSH (év nélkül a): *Gazdaságilag aktívak, bruttó átlagkereset, reálkereset (1960–)*. Interneten: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_qli001.html (Letöltve: 2018. december 12.).
- KSH (év nélkül b): *A háztartások szektor jövedelem- és tőkeszámlái (1995–)*. Interneten: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qpj003d.html (Letöltve: 2018. december 19.).
- Ladányi János – Szelényi Iván (1998): Szuburbanizáció és gettósodás. In: *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Szerk.: Kovalcsik Katalin – Csongor Anna – Bódi Zsuzsanna. Iskolafejlesztési Alapítvány – MKM – BTF.
- Laky Teréz – Neumann László – Boda Dorottya (1999): *A privatizáció foglalkoztatási hatásai*. GJW-Consultatio Konzorcium.
- Lampland, Martha (1991): Pigs, Party Secretaries, and Private Lives in Hungary. In: *American Ethnologist*, Vol. 18., No. 3.: 459–479.
- Makó Csaba (1985): *A taylorizmustól a munkaszervezeti reformokig*. Akadémiai Kiadó.
- Makó Csaba – Simonyi Ágnes (1997) Inheritance, imitation and genuine solutions (institution building in Hungarian labour relations). *Europe-Asia Studies* Vol. 49, No. 2.: 221–243
- Melegh, Attila (2011): Living to Ourselves: Localizing Global Hierarchies in State Socialist Hungary in the 1970s and 1980s. In: *Journal of Modern European History*, Vol. 9., No. 2.: 263–283.

- Meszmann, Tibor T. (2016): The Rise of the Dual Labour Market: Fighting Precarious Employment in the New Member States Through Industrial Relations. Country Report: Hungary, *CELSI Research Report*, 12.
- Meszmann, Tibor, T - Fedyuk Olena (2019) Snakes or Ladders? Job Quality Assessment among Temp Workers from Ukraine in Hungarian Electronics. *Central and Eastern European Migration Review Vol. 8 No.1.:* 75–93.
- Millar, Kathleen M. (2018): *Reclaiming the Discarded: Life and Labor on Rio's Garbage Dump*. Duke University Press.
- Nagy Éva Katalin (2011): Munkástanácsok 1989-ben: A dolgozói tulajdon kérdése a rendszerváltás folyamatában. In: *Eszmélet*, Vol. 13., No. 91.: 111–129.
- Nemes Nagy József – Ruttkay Éva (1989): *A második gazdaság földrajza*. Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézet.
- Neumann László (1987): A VGMK és az intézményes érdekvérvényesítés. *Közgazdasági Szemle*, No. 10.: 1217–1229.
- Neumann, László – Boda, Dorottya (2011): The Effects of the Crisis on Company Policies. In: *The Hungarian Labour Market, Review and Analysis. In Focus: Labour Market Effects of the Crisis*. Szerk.: Fazekas, Károly – Molnár, György. Institute of Economics, IE HAS & National Employment Foundation.
- Neumann László – Várádi Balázs (2012): Bér- és adópolitika. In: *Nyugdíj, segély, közmunka: A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede*. Szerk.: Fazekas Károly – Scharle Ágota. Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet – MTA KRTH Közgazdaság-tudományi Intézet.
- Quijano, Anibal (2000): Coloniality of Power and Eurocentrism in Latin America. In: *International Sociology*, Vol. 15., No. 2.: 215–232.
- Rajaram, Prem Kumar (2018): Refugees as Surplus Population: Race, Migration and Capitalist Value Regimes. In: *New Political Economy*, Vol. 23., No. 5.: 627–639.
- Sanyal, Kalyan (2007): *Rethinking Capitalist Development: Primitive Accumulation, Governmentality and Post-colonial Capitalism*. Routledge.
- Scharle Ágota (2011): *A közcélú foglalkoztatás kibővülésének célzottsága, igénybevétele és hatása a tartós munkanélküliségre*. Budapest Intézet – Hétfa.
- Scharle Ágota (2012): Jóléti és munkanélküli-ellátások. In: *Nyugdíj, segély, közmunka: A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede*. Szerk.: Fazekas Károly – Scharle Ágota. Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet – MTA KRTH Közgazdaság-tudományi Intézet.
- Spaskova, Ljubica (2018): Building a Better World? Construction, Labour Mobility and the Pursuit of Collective Self-reliance in the 'Global South', 1950–1990. In: *Labour History*, Vol. 59., No. 3.: 331–351.

- Stewart, Michael (2001): Underclass, Race and „the Roma“ in Post-communist Eastern Europe. In: *Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Europe and Asia*. Szerk.: Hann, Chris. Routledge.
- Szalai Erzsébet (1989): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (1994): *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé: Munkástanácsok, 1989–1993*. T-Twins Kiadó.
- Szalai Erzsébet (2004): Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. In: *Kritika*, Vol. 33., No. 9.: 2–6.
- Szelényi Iván ([1988] 1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai Kiadó.
- Szépe András (2012): Prekariátus: Miért pont most és miért pont itt? In: *Fordulat*, No. 19.: 10–27.
- Szombati, Kristóf (2018): *The Revolt of the Provinces: Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Rural Hungary*. Berghahn Books.
- Szőke, Alexa (2015): A „Road to Work“? The Reworking of Deservedness, Social Citizenship and Public Work Programmes in Rural Hungary. In: *Citizenship Studies*, Vol. 19., No. 6–7.: 734–750.
- Thompson ([1983] 1989): *The Nature of Work*. McMillan.
- van der Linden, Marcel (2001): Global Labor History and “the Modern World-System”: Thoughts at the Twenty-Fifth Anniversary of the Fernand Braudel Center. In: *International Review of Social History*, Vol. 46., No. 3.: 423–459.
- van der Pijl, Kees (1998): *Transnational Classes and International Relations*. Routledge.
- Váradi Monika (2016): Értékteremtő közfoglalkoztatás periférikus vidéki terekben. In: *Esély*, Vol. 28., No. 1.: 30–56.
- Virág, Tünde – Zolnay, János (2010): Csapdába került önkormányzatok, csapdában tartott szegények - közfoglalkoztatás a Csereháton. In: *Esély*, Vol. 21., No. 1.: 119–130.
- Wallerstein, Immanuel (1976): Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis. In: *Theory and Society*, Vol. 3., No. 4.: 461–483.
- Wallerstein, Immanuel (2000): *The Essential Wallerstein*. The New Press.
- Wiedermann Tamás (2018): Kétszer annyi pénzt adott a multiknak a Fidesz, mint az MSZP. *g7.hu*. Interneten: <https://g7.hu/allam/20180201/ketszer-annyi-pkiienz-t-adott-a-multiknak-a-fidesz-mint-az-mszp/> (Letöltve: 2018. december 21.).
- Woodward, Susan (1995): *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia (1945–1990)*. Princeton University Press.